भवेत् को मुक्तिदायकः ?

● म. वि. कोल्हटकरः

आसीत् कश्चन नृपतिः । नीतिसम्पन्नाः उपदेशाः कथाः च श्रुताः चेत् मम प्रगतिः अवश्यं भवेत् इति विचिन्त्य तेन कश्चन पण्डितः नियुक्तः । पण्डितः प्रतिदिनं घण्टां यावत् उपदेशकथादिकं श्रावयति स्म । एतदर्थं नृपतिः पण्डिताय प्रतिमासं पञ्चसहस्रं रूप्यकाणि वेतनरूपेण यच्छति स्म । एषः उपक्रमः पञ्च वर्षाणि यावत् प्राचलत् ।

एकस्मिन् दिने नृपतिः पण्डितम् अवदत् - ''पण्डितवर्य, आ पञ्चभ्यः वर्षेभ्यः भवान् प्रतिदिनं रुचिराः कथाः, उत्कृष्टान् उपदेशान् च श्रावयति । तथापि मयि कापि प्रगतिः न जाता । मम क्रोध-शीलतादयः न अपगताः, मनस्संयमः वा न प्राप्तः । अतः मम प्रश्नः - एतस्य उपक्रमस्य अनुवर्तनं करणीयं किम् इति । भवान् मासाभ्यन्तरे अस्य उपक्रमस्य सफलताविषये माम् अवगमयेत् । अन्यथा भवान् सेवामुक्तः करिष्यते मया ।''

एतस्य श्रवणात् पण्डितः चिन्ताक्रान्तः अभवत् - 'अद्रे मम कुटुम्बस्य का गतिः भवेत् ?' इति । भृशं चिन्तयित्वा अपि पण्डितः कमपि परिहारं न प्राप्नोत् ।

तेषु एव दिनेषु कश्चन साधुमहाराजः तं ग्रामम् आगतः । पण्डितः तं दृष्ट्वा स्वस्य व्यथाम् अकथयत् ।

साधुमहाशयः अवदत् - ''किञ्चित्कालं यावत् त्वं मां स्वशिष्यं मन्यस्व । ततः नृपतिम् उपसर्प्य वद - मम शिष्यः भवतः प्रश्नस्य योग्यम् उत्तरं यच्छति इति । अग्रे यथोचितम् अहं करिष्यामि'' इति ।

पण्डितः एतत् अङ्गीकृत्य शिष्येण सह राजमन्दिरम् अगच्छत् । शिष्यः नृपतिं प्रणम्य अवदत् - ''महाराज ! अहं भवतः प्रश्नस्य यथोचितं उत्तरं दास्यामि । तदर्थं घण्टां यावत् नृपतिपदं मह्यं दीयताम् ।''

नृपतिः एतत् अङ्ग्यकरोत्, सिंहासनात् अवातरत् च । सिंहासने उपविष्टवान् शिष्यः भटान् आज्ञापित-वान् - ''आनीयतां दृढं रज्जुद्वयम् । एकया रज्ज्वा पण्डितस्य हस्तपादं समग्रं शरीरं च दृढतया बध्य-ताम् । अन्यया रज्ज्वा नृपतिः अपि तथैव बध्य-ताम् ।''

महत् आश्चर्यम् अनुभवन्तः अपि भटाः सिंहासने उपविष्टवतः आदेशं यथावत् पालित-वन्तः । पश्चात् शिष्यः पण्डितम् अवदत् - ''पण्डितवरेण्य, नृपतिं बन्धमुक्तं कुरु ।''

पण्डितः अवदत् - ''कथं मोचयेयम् ? अहं स्वयं बद्धः । बद्धः अहं कथम् अन्यं बन्धनात् मोचयेयम् ?''

पश्चात् शिष्यः नृपतिम् अवदत् - ''मोचय पण्डितवरेण्यम् ।''

नृपतिः अपि अवदत् - ''बद्धः अहं कथम् अन्यं मोचयितुं शक्नुयाम् ?''

तदा शिष्यः अवदत् - ''सत्यम् । स्वयं मुक्तः एव बद्धं मोचयितुं शक्नुयात् । पण्डितवरेण्यः स्वयं न धनमुक्तः, क्रोधमुक्तः, कामनामुक्तः वा । एवं स्थिते वराकः सः नृपतिं कथं मोचयितुं शक्नुयात् ?''

लज्जितः खिन्नः च पण्डितः आत्मानं बन्धमुक्तं कर्तुं साधनां प्रारभत ।